

КОНТФАКТИЧНА ФУНКЦІЯ ДАВНОМИНУЛОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Ольга Андріїв

Аспірантка кафедри загального та германського мовознавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, вул. Тарнавського 30 А, кв. 29
E-mail: olia_gusovska@mail.ru
UDC: 81'366.582.7:811.161.2

ABSTRACT

This article deals with the problem of functioning of pluperfect tense in the system of verbal forms in Ukrainian language, as well as the issue of the emergence of the mentioned grammeme of the alternate meaning of the counterfactuality as a contradicting to facts probability. The study involves the differentiation of such notions as irreality and counterfactuality. There has also been proved the actuality of usage of pluperfect tense in the forming of counterfactual clause. There are suggested different views of the problem of correlation between pluperfect tense and counterfactuality, and the approaches to its solution.

Key words: pluperfect, irreality, counterfactuality, digression.

В статті досліджується проблема функціонування давноминулого часу в системі дієслівних форм української мови, а також виникнення у зазначеній грамемі додаткового значення контрфактичності як ймовірності, яка суперечить фактам. У роботі проведена диференціація понять ірреальності, контрфактичності; доведено актуальність вживання давноминулого часу для побудови контрфактичної умови. Пропонуються різні погляди на проблему співвідношення давноминулий час + контрфактичність та підходи щодо її вирішення.

Ключові слова: давноминулий час, ірреальність, контрфактичність, дигресія.

W artykule bada się problem funkcjonowaniem czasu zaprzeszłego w systemie czasownikowych form języka ukraińskiego, a także powstanie u zaznaczonej gramemy dodatkowego znaczenia kontrfaktyszności jak prawdopodobieństwu, które przeczy faktom. W pracy przeprowadzona dyferencjacja pojęć irrealności, kontrfaktyszności; udowodniono aktualność użytku czasu zaprzeszłego dla budowy kontrfaktycznego warunku. Proponują się różne poglądy na problem współzależności czas zaprzeszły + kontrfaktyszność i podejścia co do jej rozwiązania.

Kluczowe słowa: czas zaprzeszły, irrealność, kontrfaktyszność, dygresja.

В работе исследуется проблема функционирования давнопрошедшего времени в системе глагольных форм украинского языка, а также возникновение в указанной граммеме дополнительного значения контрфактичности как возможности, которая противоречит фактам. В работе проведено дифференциацию между ирреальностью и контрфактичностью; обоснована актуальность употребления давнопрошедшего времени для построения контрфактического условия. На проблему соотношения давнопрошедшее время + контрфактичность приводятся разные точки зрения, и разные подходы к ее разрешению.

Ключевые слова: давнопрошедшее время, ирреальность, контрфактичность, дигрессия.

В українському мовознавстві немає єдиної думки щодо визначення місця давноминулого часу в системі дієслівних форм. Традиційно його розглядають як відносний час: він виражає дію, що співвідноситься не з моментом мовлення, а з іншою дією, яка йому передувала [11, 259; 2, 321; 3, 40-41; 10, 653; 4, 144].

У запропонованій статті здійснюється спроба, спираючись на вітчизняну й зарубіжну наукову традицію, відстежити та проаналізувати виникнення у досліджуваній грамеми додаткового значення контрфактичності.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю критичного аналізу різних підходів щодо кваліфікації співвідношення давноминулий час + контрфактичність.

Метою роботи є виведення значення контрфактичності з речень, у яких вживаються форми давноминулого часу.

У зарубіжній лінгвістиці прийнято трактувати плюсквамперфект (ми вживаємо поняття плюсквамперфекта щодо німецької мови та іноземної наукової думки) як таку часову форму, що виражає значення передування в минулому, тобто це вказівка на те, що дія (чи її результат) відбулась раніше якоїсь іншої дії в минулому ("точки відліку"), що знаходиться в центрі уваги того, хто говорить і експліцитно вказаної в тексті. Це традиційне розуміння плюсквамперфекта в дослідженнях з мовної типології Т.Н.Молошної, Д.В.Сичинави, П.В.Петрухіна, І.А.Шошийташвілі, В.Comrie, Ö.Dahl, S.Fleischman. Зауважимо, проте, що дієслівні форми зі значенням плюсквамперфекта в різних мовах, окрім передування в минулому, знаходять й інші значення темпорального типу, а саме "завершеного минулого" (подія відбулась в минулому, але не має значення в момент мовлення) чи "анульованого результату" (результат ситуації мав місце в минулому, але не є актуальним для моменту мовлення) та "віддаленого минулого" (ситуація відбулась в минулому з певним інтервалом до моменту мовлення) [8, 272-273]. Так, Л.Попович у статті "Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові" висловлює думку, що давноминулий час в українській мові на рівні семантики та на рівні тексту виконує низку функцій – крім таксисної (позначення результату дії, що був актуальним у минулому, але втратив свою значущість у момент мовлення), – функції позначення актуального в минулому результату дії; незавершеної минулої ситуації; ретроспективної актуалізації. Названі функції зумовлені розмежуванням та дистанціюванням темпоральної зони, позначеної давноминулим, щодо зони, до якої належить момент мовлення. Давноминулий час виконує певні функції і на рівні тексту: використовується з метою позначення нової теми або введення дигресії [10, 656]. Не в усіх випадках вживання давноминулого часу можна без особливих труднощів визначити, яке саме значення представлене (відмінності полягають в ускладненні або неможливості виявити точку відліку). Свою увагу ми зосередили на такій функції давноминулого часу, яку можна визначити як контрфактичну. Вона є показником ірреальності або гіпотетичності досліджуваної грамеми і пов'язана з ідеєю ментальної операції перенесення в минуле, в період, від якого відліковується певний хід подій та моделювання паралельної ситуації.

Під контрфактичністю розуміють уявлення про те, що певна ситуація (зі свідчень того, хто говорить), яка не мала місця в реальному світі, в якомусь "альтернативному" могла відбутися; таким чином контрфактичність означає ймовірність, яка суперечить фактам [8, 274]. Постає питання, чому саме форма давноминулого часу вживається для побудови контрфактичної умови? Ю.Панова, інтерпретуючи положення Ö.Dahl, стверджує, що початок застосування форм давноминулого часу в досліджуваній функції пов'язаний з тим, що перфектні форми, які використовуються для маркування ірреальних ситуацій, можуть відноситися не тільки до минулого, але й до теперішнього і навіть майбутнього часу. Таким чином, одна і та ж сама конструкція може позначати як нездійснену дію в минулому, так і майбутню, про здійснення якої нам нічого невідомо. Щоб уникнути неоднозначної модальної інтерпретації конструкцій, позначених такими формами, мова використовує форму давноминулого часу [5, 348].

Прикладом контрфактичної конструкції може бути (1):

Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвої води, що виплила з озера; **якби була вернула** назад усю воду до краплини і заткала отсей у скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір (І.Франко). Тому, хто говорить, відомо, що в реальному світі ці дії виконати було неможливо, а неможливість певної дії в минулому усуває перспективу існування її результату в майбутньому.

У контексті досліджуваної проблеми варто зазначити, що в сучасних мовознавчих розвідках доконечно невизначеним залишається питання розрізнення понять ірреальності та контрфактичності. О.С.Ахманова визначає ірреальність (англ. unreal condition) як умовну конструкцію, яка представляє зміст висловлення таким, що суперечить дійсності [1, 185]. Трактуювання такого роду призводить до зближення понять ірреальності та контрфактичності. Проте у випадку контрфактичності мова йде про протиріччя фактам, тобто тому, що вже відбулося у реальному світі, в той час як ірреальність охоплює й ті випадки, коли ситуація, яка описується, суперечить очікуванням мовця відносно того, що має відбутися, але (поки що) йому достовірно невідомо, трапилось це чи ні [5, 330].

Пояснення щодо контрфактичного вживання плюсквамперфекта вперше було запропоноване в праці Steele 1975, пізніше в працях James 1982, 1991, але особливої уваги воно набуло після статті С.Флейшман про роль “дистанційної метафори” в семантиці часових показників [8, 281]. Мовознавці, спираючись на зазначену працю, вважають, що сема темпорального дистанціювання від моменту мовлення, яка разом з таксисною функцією визначає характер давноминулого, може спричинитися до наявності в його семантичній будові семи епістемічної дистанції, коли цей час на основі “дистанційної метафори” стає показником далекої від реальності ситуації, тобто вказує на її контрфактичність [10, 670-671].

Е.Даль для вияву механізму дії плюсквамперфекта пропонує так звану “модель біфуркації”, пояснюючи це тим, що дія зазначеної грами як показника ірреальності або гіпотетичності пов'язана з ідеєю ментальної операції перенесення в минуле, в період, від якого бере відлік певний хід подій та моделювання паралельної ситуації [8, 283]; див.: (2), (3), (4):

2) **Якби** той Іван Цвичок **не убрався був** у воєнну форму та у то галіфе, усе було би добре (М.Матіос).

3) Наколи б знала, що так воно буде... але ні! Все одно би робила, як зробила. Ні! Не так! **Любувала би була** Кирила більше. Щоб налюбилася на все життя. Чи дитинку **була би вчинила** від нього (М.Матіос).

4) Петро — не Юда. Він любив Учителя. / І вуст він зроду **був би не отверз**. / ...Коли вели Ісуса до мучителя, / була сльота. Петро апостол змерз (Л. Костенко).

Щодо ситуації (2), то події в реальному світі відбувалися таким чином: Іван Цвичок, відбувши дисциплінарне покарання, повертається до Солодкої Дарусі у воєнній формі, внаслідок чого у неї відбувається черговий напад головного болю. Мовець роздумує над тим, як все могло відбутися, якби був знятий єдиний каталізатор всіх проблем – воєнна форма: все було б добре. Ситуація (4) зображує біблійний епізод зречення Петром свого Учителя. Автор моделює альтернативний світ, припускає, що за інших погодних умов Петро не зрікся б Ісуса. Цікавою видається ситуація (3), в якій виступає аж дві альтернативи дійсності, що свідчить про важкий психологічний стан героїні (йдеться про будь-який інший, тільки не реальний стан речей).

Приклади такого сенсу можна вважати типовими для всіх контрфактичних контекстів, тобто при вживанні форм давноминулого часу з семантикою контрфактичності спостерігає умовно переноситься в минуле, ближче до референтної точки, після якої події розвивались іншим ходом, що привело до наявного стану [8, 283].

У нашій розвідці ми дотримуємось поглядів В.О. Плунгяна, який в праці “О контрфактических употреблениях плюсквамперфекта” для пояснення співвідношення плюсквамперфект + контрфактичність вводить поняття “ментальної дигресії”. Науковець відштовхується від того, що гіпотетична ситуація, яка часто передається за допомогою плюсквамперфектних форм, ніби випадає з логічного ходу подій, тобто є своєрідною ментальною дигресією: “Сутнісно контрфактична умова описує ту саму дигресію, тільки звершену не в реальному, а в уявному альтернативному світі” [8, 286]. Така модель, “ментальна дигресія”, видається логічною і для форм давноминулого часу в українській літературній мові (див. приклад 3).

В конструкціях з контрфактичним давноминулим можуть виступати дві різновидності контрфактичного значення: контрфактична умова (якщо б замість відомого мені R відбу-

лося Р...) (5),(6), і контрфактичний наслідок (...то в такому разі могло відбутися Q) (7),(8). Показники контрфактичної умови і наслідку можуть як і різнитися, так і мати однакові форми вираження [10, 670]. В українській мові контрфактичність знаходить вияв у складно-підрядних реченнях з підрядним умови.

Ой Богдане, Богданочку, **Якби була знала**,/У колисці б задушила,/Під серцем при-спала (Т.Шевченко).

Коли б тоді, в Іванцевій колибі, начищаючи рушницю, Олекса **був би не думав** про Мариньку, раптово зачувши там саме її запах, біла тінь її, напевно, тоді не показалася би під стіною колиби, якраз на місці, де готував вечерю Кирило (М.Матіос).

Якби знала, що покине —/**Була б не любила**;/Якби знала, що загине —/**Була б не пустила**_(Т.Шевченко).

Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли **б були** свою вдасть і свою силу **повернули** на скріплювання а не на підкопування тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь, певно, **не була б упала** під стрілами та топорами монголів, але **була б остоялася** проти них, як глибоко вкорінений дуб-влетень остояється проти осінньої бурі!(І.Франко).

У наведених прикладах (5), (6) реалізуються форми давноминулого часу (Якби була знала; коли б ... був би не думав), які вказують на контрфактичність умови. Паралельно реалізується секундарний таксис передування – ситуація, позначена контрфактичним давноминулим, передує іншій ситуації, вираженій минулим часом умовного способу.

Контрфактичність наслідку в прикладі (7), виражена формами давноминулого часу умовного способу (була б не любила; була б не пустила), відтворює ситуацію, яка відбулася в дійсності (хлопець покинув дівчину і загинув), але заперечується при іншому ході подій (припустимо, що дівчина володіє даром передбачення, в такому разі вона: 1) не закохається в хлопця; 2) якщо закохається і він все ж таки її покине, то вона зможе врятувати його від смерті – не пустить на війну).

Рідше контрфактичність зустрічається в обох частинах складнопідрядного речення – підрядному умови та головному (8) (Коли б були ... повернули, то... не була б упала, але була б остоялася...). В уривку із “Захара Беркута” (8) автор критикує внутрішню політику Данила Галицького і стверджує, що за інших обставин Київська Русь не впала б під монгольською навалою, хоча й прирікає цю альтернативу на малоймовірність, бо використовує вставне слово певно.

Таким чином, давноминулий час в українській мові, крім передування в минулому, має низку інших додаткових значень, серед яких помітно вирізняється контрфактичність як ймовірність, що суперечить фактам.

На основі аналізу наведених прикладів можемо зробити **висновки** про те, що:

контрфактичність у реченнях з давноминулим часом є показником ірреальності або гіпотетичності досліджуваної грами і пов'язується з ідеєю ментальної операції перенесення в минуле, в період, від якого бере початок моделювання паралельної ситуації;

виведення значення контрфактичності з семантики речень з ірреальною умовою, прямо пропорційно залежить від вживання в них форм давноминулого часу, оскільки перфектні форми відносяться не тільки до минулого, але й до теперішнього і навіть майбутнього часу й можуть призвести до неоднозначної модальної інтерпретації таких речень;

наявність контрфактичної функції досліджуваної грами пояснюється так званою “ментальною дигресією”, коли гіпотетична ситуація з формами давноминулого наче випадає з логічного ходу подій (тоді пропонується альтернатива дійсності);

в українській мові контрфактична функція реалізується, коли давноминулий час вживається в складнопідрядному реченні з підрядним умови.

Вважаємо, що досліджувана проблема має **перспективи** подальших розвідок у порівняльно-типологічному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Изд. 2-ое, стереотип. М., “Сов. Энциклопедия”, 1969. – 608 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 415 с.
3. Загнітко А.П. Знову давноминулий? / А.П.Загнітко // Лінгвістичні студії. – Донецьк: Академія, 1996. – Випуск 2. – С. 40-45.
4. Крижанівська О. Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування / О.Крижанівська / Наукові записки. – Випуск 80. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. К. Винниченка. – Кіровоград : КДПУ, – 2008. – С. 144-149.
5. Панова Ю.Н. Ирреалис в персидском языке: прошедшее время + // *Irrealis and Irreality* / Y. A. Lander, V.A. Plungian, A. Y. Urmanchieva (eds.). – Moscow: Gnosis, 2004. – pp. 330-352.
6. Петрухин П.В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе / П.В. Петрухин, Д.В. Сичинава // Вереница литер. К 60-летию В.М. Живова. – Москва: Языки славянской культуры, 2006. – С. 193-214.
7. Плунгян В.А. Антирезультатив: до и после результата // Исследования по теории грамматики, вып. 1: Глагольные категории / Плунгян В.А. (ред.). – Москва: Русские словари, 2001, С. 50-88.
8. Плунгян В.А. О контрафактических значениях плюсквамперфекта // *Irrealis and Irreality* / Y. A. Lander, V.A. Plungian, A. Y. Urmanchieva (eds.). – Moscow: Gnosis, 2004. – pp. 273-291.
9. Плунгян В.А. Плюсквамперфект и показатели «ретроспективного сдвига» // Язык. Африка. Фульбе: Сборник статей в честь А. И. Коваль / Выдрин В.Ф., Кибрик А.А. (ред.). – СПб.: Европейский дом, 1998. – С. 106-115.
10. Попович Л. Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові / Л. Попович // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя В. Г. Складенка / гол. редкол.: Г. П. Півторак ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 653-672.
11. Русанівський В.М. Структура українського дієслова / В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
12. Dahl Ö. The relation between past time reference and counterfactuality: a new look / Ö. Dahl // *On Conditionals Again* / A. Athanasiadou, R. Dirven (eds.). – Amsterdam: Benjamins, 1997. – pp. 97-114.
13. Fleischman S. Temporal distance: a basic linguistic metaphor / S. Fleischman // *Studies in Language*. – 1989. – № 13 (1). – pp.1-50.